

ДИСКУСІЇ

В.А.Кутайсов (Сімферополь), С.Б.Ланцов (Сімферополь)

ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ХЕРСОНЕСУ ТАВРІЙСЬКОГО (З ПРИВОДУ ОДНІЄЇ РЕЦЕНЗІЇ)

Серед наукових праць, присвячених узагальнюючому дослідженню низки проблем і окремих питань історії й культури однієї з античних держав у Північному Причорномор'ї, особливу увагу в наш час звертають два томи нарисів про Херсонес Таврійський VI ст. до н. е. – VI ст н. е.¹, які були видані у 2004 та 2005 рр., що, безумовно, заслуговує найвищої оцінки. У вступі до останнього з томів, який і буде розглянуто в цій статті, його авторами (В.М.Зубар, А.В.Буйських, Е.А.Кравченко, М.В.Русяєва) представлено короткий історіографічний огляд відповідно до тематики кожного нарису, у результаті чого правомірно зроблено головний висновок про відсутність комплексного узагальнюючого дослідження цієї держави не тільки в Україні, а й за рубежом. Внаслідок цього основне завдання авторів колективної наукової праці полягало у першому в антикознавстві узагальненні величезної кількості всіх археологічних та історичних розробок. У результаті бібліографія, починаючи з П.С.Палласа (1881) і кінчаючи численними працями сучасних дослідників, перевищує за обсягом окремі з нарисів (с. 554–621) та становить найкращий і найповніший посібник для всіх, хто буде займатися питаннями історії й культури Херсонеса VI – I ст. до н. е.

Крім того, у кінці вступу зазначено: «Авторы изложили свои взгляды на рассматриваемые проблемы и будут благодарны всем, кто примет участие в их обсуждении, что позволит уточнить выводы и наблюдения, представленные на страницах книги. Конструктивная критика, среди прочего, будет способствовать дальнейшему углубленному изучению истории и культуры Херсонеса Таврического – уникального памятника античной цивилизации на юге современной Украины»².

Дійсно, фахова рецензія, в якій, згідно з правилами її написання, даються не тільки загальна характеристика з оцінкою у даному разі великої наукової праці колективу авторів, а й критичні зауваження, а також побажання і пропозиції, завжди корисна, особливо для тих, хто тільки почав розробку окремих проблем. У зв'язку з цим звертає увагу рецензія М.В.Скржинської, з якої не можна повною мірою зрозуміти не тільки змісту цієї праці, а й які найбільш важливі проблеми досліджувались її авторами та які нові ідеї й гіпотези висловлені з метою їх подальшого вивчення³. Лише загальними короткими фразами відмічено про видання книги і те, що написано кожним з авторів, що не дає більш-менш чіткого уявлення про вперше опубліковану в Україні у такому великому обсязі та в такому багатоаспектному вивченні загалом дуже важливу й багато у чому цікаву наукову працю.

На думку рецензента, вона, як і попередній том, виданий у 2004 р., всього-на-всього «містить всебічне дослідження більшості відомих нині джерельних свідчень про еллінську колонію, що, за словами Плінія Старшого, вирізнялась «особливим блиском серед інших міст усієї цієї області внаслідок збереження там грецьких звичаїв»⁴.

Така коротка характеристика одразу викликає ряд заперечень в інших антикознавців. По-перше, це не джерелознавче, а перше узагальнююче дослідження історії та культури Херсонеської держави на основі переважно систематизації й критичного осмислення на сучасному науковому рівні величезної кількості всіх історичних розробок із залученням і новим підходом до інтерпретації археологічних, епіграфічних та нумізматичних джерел. По-друге, Херсонес – не еллінська колонія, а автономний, незалежний від своїх метрополій (Гераклеї Понтійської й Делоса) античний поліс-держава. Дефініція «колонія» застосовується тільки для періоду колонізації та заснування перших апойкій. По-третє, Пліній Старший називає Херсонес (Херронес) містом, а не колонією (Plin. NH. IV, 85).

М.В.Скржинська цитує якраз цього римського автора (без будь-якого посилання), і лише вчені можуть здогадатися, що нею приведено власний його переклад⁵. У цьому одразу можна бачити й прихований докір, оскільки в книзі наведено останній з видання В.В.Латишева. Рецензент вважає свій переклад окремих уривків «Природної історії» Плінія Старшого більш довершеним, ніж В.В.Латишева та І.П.Цветкова, хоч і не вказує відносно приведеної нею цитати розходжень⁶. Проте у кінці її рецензії все-таки зазначається про неї, але без роз'яснення про дві помилки в цій короткій цитаті.

Порівняно з вищенаведеним формулюванням стосовно того, що являє собою загалом ця праця, рецензент передусім досить детально зупинилася на розгляді ілюстративного матеріалу, правильно відмітивши його «чудовий підбір», але вказавши чомусь, що належна якість репродукцій не так вже й важлива для цієї книги, оскільки ілюстрації мають не тільки художнє значення, «вони коментують текст, дозволяють краще зрозуміти його, а у ряді випадків навіть критично оцінити текст видання». Але ж якраз чітке відтворення ілюстрацій найбільшою мірою сприяє такому вивченню. Інша справа, що автори не несуть відповідальності за поліграфічні можливості видавництва та навіть за такої якості друку тільки вдячні йому за видання їх книги.

Далі надзвичайно стисло зазначено, що написано кожним із дослідників, однак лише в одиничних випадках дається назва розділів, хоча жоден із них належно не проаналізовано. Так, відносно розділів В.М.Зубаря, що за обсягом займають дві третини всієї книги, спочатку сказано, що у них розглянуто політичну і воєнну історію, економіку, державний устрій і релігію Херсонеса й що «всі тексти спираються здебільшого на результати археологічних досліджень, а також на вивчення свідчень херсонеських написів та нечисленних згадок про нього у творах античних письменників»⁷. Цим самим М.В.Скржинська намагається підтвердити раніше висловлену нею думку про «джерельні свідчення», хоча навіть простий перелік назв розділів дав би більше уявлення про зміст і основні напрямки дослідження, проведеного за розробленою автором історичною періодизацією. Немає й натяку на те, що саме В.М.Зубар уперше дав узагальнююче всебічне дослідження історії та економіки Херсонеса у взаємозв'язку з населенням Таврії, як ніхто з інших авторів до нього, продемонстрував виняткове знання величезної кількості наукових праць, які стосуються не тільки різноманітних джерел, а і найважливіших проблем історичного, політичного й особливо економічного розвитку Херсонеської держави за визначеними періодами, соціальної та етнічної структури населення, найскладніших відносин його з варварським етносом, релігійного світогляду і т.д. Ним запропоновано ряд нових ідей та гіпотез, які, безсумнівно, будуть сприяти їх подальшим розробкам. Із ними можна погоджуватися або ж дискутувати, наводячи більш аргументовані або нові дані, але вони вже ввійшли у науковий обіг і являють собою нині погляди кращого знавця Херсонеса Таврійського, які навряд чи можна обійти мовчанням.

Після формального переліку написаного, де вказано й прізвища дослідників, надалі в тексті рецензії жодного з них конкретно не названо. Всі вони фігурують тільки як анонімні «автори» або «автор». Внаслідок такого зневажливого ставлення до них рецензія набуває якоїсь знеособленої форми, незважаючи на те, що праця, котра нею розглядається, не просто монографія одного науковця, хоча і в такому разі неприпустиме постійне вживання слова «автор». Надто дивне воно для колективної праці, де вказане авторство не тільки кожного розділу, а і те, що написано тим або іншим дослідником у вступі й висновках. Адже «Український історичний журнал», в якому опубліковано рецензію, призначено не для авторів цієї праці та тих, хто уважно прочитав книгу і добре знає, хто про що писав, а й для багатьох українських та зарубіжних учених і викладачів вузів, а також тих читачів, хто цікавиться історією України. В даному аспекті звертають особливу увагу чудово написані наукові рецензії, які опубліковані у тому ж номері журналу, та

їх розюча відмінність від рецензії М.В.Скржинської. Це також одна з причин наших намірів відгукнутися на останню.

Далі нею зазначається, що автори не тільки викладають свої погляди на те або інше питання, а й переконливо критикують позиції інших учених. Проте для підтвердження цього вірного спостереження наведені невдалі приклади. При цьому, оскільки в попередньому реченні мовиться про всіх авторів, то слід би було назвати саме того дослідника, якого вони конкретно стосуються. Так, із приводу питання про походження і характер культу Діви (sic!) М.В.Скржинська вважає, що неназваний нею В.М.Зубар аргументовано доводить, що вона була іпостасю грецької Артеміди. Однак стосовно цього питання він цілком підтримує точки зору попередніх дослідників культу верховної богині Херсонеса – Партенос – та не претендує на першість у вивченні цього питання, піддавши обґрунтованій критиці відроджену М.Є.Бондаренко концепцію про її таврське походження⁸.

Звертає особливу увагу й те, що М.В.Скржинська іменує богиню не її грецьким ім'ям Партенос, а Дівою, тобто у перекладі на українську мову, і точно так само, як в основному іменували її та іменують прихильники таврського походження останньої, тому що справжнє ім'я цієї богині так і залишилося невідомим. В.М.Зубар резонно називає верховну покровительку й сакральну захисницю Херсонеса лише її грецьким ім'ям «Партенос». Тому сучасний читач журналу, який не читав раніше про цей культ, може бути спантеличений ім'ям верховної богині «Діва», яка у наш час найчастіше згадується в молитвах християн у поєднанні з Дівою Марією – матір'ю Ісуса Христа.

Детальні та необґрунтовані зауваження висловлені знову ж таки анонімному В.М.Зубарю щодо нової дати заснування Херсонеса, безіменних опонентів і скептиків, погляди яких нібито докладно не розглянуті в його розділі. Наведено тут лише приклад про карбування власних монет, як однієї з найважливіших ознак, за думкою рецензента, самостійного поліса-держави. Але в сучасних дослідженнях багатьох типів полісів воно не вважається обов'язковим структуроутворюючим елементом, особливо на початкових етапах їх розвитку. Після цього зауваження Скржинської виникає закономірне запитання, яку ж дату заснування Херсонеса вона вважає більш доведеною та вірною, котрим джерелам – історичним або археологічним – віддає перевагу й на що слід би було звернути більше уваги при вивченні цього загалом досить цікавого та досі ще дискусійного питання, хоча історики античних держав не тільки підтримують дату (528/527 р. до н.е.), запропоновану Ю.Г.Виноградовим і М.І.Золотарьовим, а й висувають дещо раніше – 546 р. до н.е.⁹

Лише «одною вагомою фразою»: «Розділ про містобудівництво відтворює обличчя єдиного у Північному Причорномор'ї античного міста із задалегідь задуманим регулярним плануванням, яке здійснив архітектор, котрий належав до знаменитої школи Гіпподама Мілетського», охарактеризувала М.В.Скржинська розділ «Містобудування та архітектуру» А.В.Буйських. Не зрозуміло, з одного боку, як розділ може відтворити вигляд міста, а з іншого, – чому ні слова не сказано про архітектуру, винесену навіть у його назву. Адже А.В.Буйських «на основі аналізу міського планування й архітектурно-будівельної діяльності уперше у вітчизняній історіографії зроблена спроба відтворення містобудівного плану Херсонеса і його складових, а також архітектурного вигляду сусіднього некрополя в період від рубежу V–IV до I ст. до н. е.»¹⁰. Це дозволило науковцю переконливо у хронологічній послідовності розглянути питання містобудування, оборонні та громадські споруди, зокрема храми з графічною реконструкцією, в тому числі й самого дослідника, а також театр, житлові будинки, пам'ятники похоронної архітектури, серед яких особливої уваги заслуговує оригінальна авторська реконструкція периболо на одній із ділянок херсонеського некрополя. Містобудівному ансамблю Херсонеса, дійсно, немає аналогів у межах Причорномор'я, що підтверджується одним із головних висновків А.В.Буйських про наявність тут місцевої архітектурної школи.

Одразу ж після вищенаведеної фрази про вигляд Херсонеса М.В.Скржинська знову звертається до розділу В.М.Зубаря «Релігійний світогляд» і повторює назву розділу М.В.Русяєвої (без вказівки прізвищ), об'єднавши їх виразом «духовне та культурне життя херсонеситів». Перший із них (до речі, найбільший за обсягом), на думку рецензента, «вирізняється цілком обґрунтованим поглядом на релігію жителів держави як одну з модифікацій відповідних уявлень еллінів, що не відчули в Херсонесі скільки-небудь помітного впливу варварів».

Для цієї не зовсім зрозумілої читачеві «модифікації» рецензент стисло відмітила згадане нею вище питання про походження верховної богині, інтерпретацію антропоморфних надгробків і скорчених поховань, не звернувши ніякої уваги на розглянуті В.М.Зубарем уперше у такому комплексному дослідженні чимало інших питань релігійного світогляду населення Херсонеса із залученням аналогій із різних регіонів Середземномор'я й Причорномор'я. Це не тільки докладна характеристика численних культів божеств і обожнюваних героїв, а й організація та особливості їх відправлення. Особливої уваги заслуговують вивчені автором магічні уявлення, а також похоронний культ і ритуал поховання, що загалом дало можливість з'ясувати основні риси й особливості духовного життя херсонеситів в основному протязом класичного та елліністичного часу¹¹.

Далі порівняно більше уваги звернено на короткий за обсягом розділ М.В.Русяєвої, правда, без будь-якого викладу його змісту. Всупереч тому, що раніше М.В.Скржинська двічі повторила назву розділу, вона зовсім ігнорує той факт, що у ньому розглядаються основні аспекти культурного розвитку і пам'ятки тільки образотворчого мистецтва Херсонеса, приписуючи його автору «розділ про мистецтво». Навіть кожному освіченому читачеві зрозуміло, що в такому обширному розумінні рецензентом написаного М.В.Русяєвою криється явно упереджене ставлення. Вона не захотіла звернути увагу, як, проте, й відносно попередніх розділів, що автором «уперше представлена лише коротка характеристика культури херсонеситів та проаналізовані головні пам'ятки образотворчого мистецтва»¹², що, звісно, можна пояснити заздалегідь визначеним для неї обсягом, як це традиційно практикується при колективному написанні наукових праць. У всякому разі ясно, що з цієї причини численні твори декоративно-прикладного мистецтва (коропластика, тореvetica, гліптика, художня кераміка і скло, монетні зображення) нею взагалі не розглядалися, бо вони потребували значного обсягу й, крім того, в інших аспектах знайшли відображення у розділах В.М.Зубаря.

Перелік наведених рецензентом зображень на ювелірних виробках, як відомо, не відноситься до пам'яток образотворчого мистецтва, котрим був присвячений розділ М.В.Русяєвої. У ньому вперше з мистецтвознавчих позицій, що варто було б відмітити, проаналізовані мозаїка, монументальна бронзова і кращі зразки імпортованої мармурової скульптури різних видів, розписних надгробних стел, місцевої кам'яної й теракотової скульптури. Загалом це дає можливість погодитися з висновками автора про те, що, незважаючи на порівняно невелику кількість пам'яток та їх погану збереженість, вони свідчать про своєрідний культурний розвиток Херсонеса, його духовні відносини з провідними центрами античного світу, про місцеві школи кам'яної й теракотової скульптури, монументального надгробного живопису, чимало напрямків яких не мають аналогів в інших античних містах.

Однак замість належної оцінки як цього розділу, так і попередніх бачимо якісь необґрунтовані зауваження. Значні труднощі в ясному розумінні того, кого з авторів далі критикує М.В.Скржинська, виникають особливо при читанні останньої сторінки рецензії¹³. Для того, хто не є автором цієї праці, в кожному разі необхідно не тільки з'ясувати автора, кого конкретно стосується те або інше міркування, а й уважно читати розділи для перевірки поглядів рецензента. В даному аспекті ми вирішили згрупувати ці незначні, на наш погляд, зауваження, яким надається занадто багато уваги, для скорочення нашої своєрідної відповіді на них.

Отже, у рецензії зазначено, що всі розділи книги наповнені великою кількістю посилань на наукову літературу, що загалом заслуговує позитивної оцінки. Проте автори не уникли не кращого, поширеного зараз принципу посилатися переважно на найновіші праці, хоча в багатьох випадках це некоректно. Для прикладу М.В.Скржинська вказує, що при згадці про твір Деметрія з Каллатіса як джерела опису Північного Причорномор'я у Псевдо-Скімна необхідно посилатися на дослідження М.І.Ростовцева, а не на Г.С.Русяєву, котра просто повторила висновок видатного вченого. Перші ускладнення були викликані тим, що в історіографії невідомі будь-які праці Русяєвої з такими ініціалами, у тому числі українською мовою.

Як вдалося з'ясувати шляхом спеціального пошуку, цим «порушником» виявився В.М.Зубар¹⁴, який, дійсно, послався на книгу А.Русяєвої та М.Русяєвої про верховну богиню античної Тавріки¹⁵, де відсутнє будь-яке посилання на античного автора. Однак при з'ясуванні, хто ж раніше за всіх із сучасних дослідників написав про Деметрія з Каллатіса (в інших варіантах Каллатійського або Каллатійця), виявилось, що сам Псевдо-

Скімн (117, 718–720) назвав його серед авторів, творами яких він користувався для написання «Періегеси». Крім того, можна відмітити, що значно раніше М.І.Ростовцева і пізніше його про Деметрія Каллатійця писали інші вчені, серед яких є й такі, що не згадували російського вченого або взагалі ні на які праці не посилалися¹⁶. Тому, певно, деякі сучасні дослідники визнають згадки Псевдо-Скімна за аксіому та не посилаються на жодну з праць. У такому разі викликає здивування, чому Скржинська, котра, точно не знаючи, якими свідченнями користувалась А.С.Русяєва, приписує їй без пояснень, нібито вона просто повторила висновок М.І.Ростовцева. Певна річ, що цим самим ми не виправдуємо В.М.Зубаря, хоча не виключено, що при тій колосальній кількості використаної ним літератури він просто машинально поставив посилання на згадану книгу, що побічно підтверджується його розміщенням у середині речення і попередніми посиланнями на неї.

Друге зауваження у цьому ж абзаці, як з'ясувалося, стосується іншого автора – М.В.Русяєвої, яка написала для цієї праці, окрім згаданого вище образотворчого мистецтва, перший в історіографії нарис про культуру, в якому на основі різних джерел дуже коротко змогла розглянути міфологічну творчість, календар, різні свята, у тому числі й спортивні, освіту, відомих представників культурної еліти, театр, знання херсонеситами літературних творів тощо. Це рецензент чомусь замовчує, але, як відмічено раніше стосовно пам'яток образотворчого мистецтва, не вникаючи або не бажаючи зрозуміти суть викладеного і наведені різні посилання, у тому числі й на спеціальне наукове дослідження, знову зауважує, на кого варто посылатися¹⁷.

Надалі, через два абзаци, про які буде сказано нижче, ми читаємо в цій рецензії наступне: «Коли автори виходять за межі історії, власне, Таврики, відчувається їхня недостатня освіченість у галузі давньої культури. Наприклад, до жодного періоду античної історії не можна застосувати твердження, ніби пергамен був дешевшим від папірусу». Наші пошуки слова «пергамент» знову ж таки привели до розділу М.В.Русяєвої, де є лише одна його згадка у короткому реченні: «Применялись ли для обучения в школе папирус, а позже и более дешёвый пергамент, неизвестно»¹⁸.

Однак із твердженням рецензента, що у всі періоди античної історії папірус був дешевшим за пергамент, можна посперечатися. По-перше, він був значно дешевшим в Єгипті, який був єдиним експортером папірусу. Ціни на нього були завжди дуже високі у Греції, а тим більше в античних містах Причорномор'я. Загальновідомо, що у II ст. до н. е. відбулися значні зміни в усьому античному світі: римська експансія Македонії, Еллади, царства Селевкідів, різні війни у Малій Азії, глибока криза царства Птолемеїв в Єгипті, внаслідок чого багато вчених та письменників переселилися з Александрії єгипетської здебільшого у Пергам, де якраз і почалося в той час виробництво пергаменту та його експорт. Саме останнє місто, торговельні зв'язки з яким підтримували всі північно-понтійські античні центри, особливо у II ст. до н. е., під протегуванням і за підтримкою Риму досягло найвищого економічного й культурного розквіту. Так що точно невідомо, що в такий важкий період було дешевше: далекий єгипетський папірус або значно більш близький пергамський пергамент різних сортів.

Згадана рецензентом, для прикладу, бібліотека I ст. н. е. з багатого будинку у Помпеях не коректна. Треба знати, що в той час Єгипет уже був під владою Риму та, природно, що звідти вивозився дешевий папірус. Інша справа, що автору, який лише згадав пергамент, можна було б порадити звернути увагу на соціально-економічну кризу у Херсонесі в зв'язку з набігами варварів, що детально було розглянуто В.М.Зубарем у цій же праці, коли діти малозаможних і збіднілих громадян навряд чи мали можливість діставати освіту, що могло стати причиною значного зменшення графіті на черепках, а не повою тут у II ст. до н. е. дешевого папірусу.

Наступне зауваження також, здається, відноситься до розділу М.В.Русяєвої. Однак, на наш погляд, рецензент знову ж таки не уважно прочитала текст цього автора, вказуючи, що нею не наведено жодного факту про мову херсонеситів¹⁹. Намагаючись показати власні знання, М.В.Скржинська пропонує залучити для вивчення останньої знамениту херсонеську «Присягу», в основі якої «вже існують риси загальногрецького койне, що й відбилося в огласовці закінчень деяких іменників, так що вже у III ст. до н. е. херсонесити розмовляли вже на чисто дорійському діалекті». В результаті всього сказаного неясно, яким же чином на основі «Присяги» з помітними рисами койне зроблено висновок про чисто дорійський діалект, на котрому розмовляли херсонесити вже в III ст. до н. е.

Навряд чи припустимо використання офіційного літературного тексту цієї відомої пам'ятки, котру називають перлиною понтійської епіграфіки, як і решти державних документів, для характеристики розмовної мови населення Херсонеса, тим більше про наявність тут чисто дорійського діалекту у той час.

В двох попередніх абзацах, сумарно зазначивши, що посилання на античних письменників дослідниками часто запозичено з якихось не завжди компетентних сучасних праць, М.В.Скржинська пише про те, що це чітко видно з того, що «автор (?) не спромігся зазирнути навіть до російського перекладу, не кажучи вже про його оригінальний текст. Але ж використання перекладів у науковому виданні взагалі неприпустиме (sic!)». Однак, де ж воно «припустиме», пояснення не дається. На наш погляд, ця фраза – нонсенс для історичної науки.

Потім чимало місця займає розбір лише одного посилання, що вперше в рецензії «удостоїлося» вказівки на сторінку, що відразу сприяло встановленню автора розділу «Природне середовище та населення Західного Криму до заснування античних центрів», написаного Е.А.Кравченко, зміст якого для читачів журналу також залишився невідомим. Проте можна було б сказати про те, що у рецензованій праці вперше дається всебічна характеристика регіону доколонізаційного періоду, який докорінно відрізнявся від інших областей, заселених еллінами²⁰. В порівняно досить докладних, різких і суперечливих міркуваннях самого рецензента із зауваженнями про уявлення Гекатея Мілетського й роз'ясненнями про скіфський лук М.В.Скржинська висловлює навіть підозру, що автор могла взяти посилання на його свідчення про Керкінітиду та Кримський півострів із видання «Fragmenta historicum graecorum».

Але, як не дивно, рецензент демонструє тут своє незнання російських перекладів творів античних авторів. Адже навіть те, в якому порядку поставлені посилання Е.А.Кравченко, довільна, хоча тільки частково помилкова інтерпретація фрагментів, що збереглися, дійсно, неправильне написання імені Гекатея у латинізованій формі (якщо тільки це не випадкова описка!) переконливо свідчать про те, що автор використала «Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе» В.В.Латишева, на які здебільшого посилаються, оскільки у цьому виданні паралельно даються тексти в оригіналі й їх переклади. Саме з першої сторінки цього видання та у тій же послідовності були взяті автором всі зазначені в розділі посилання.

Виходячи зі сказаного, рецензенту навряд чи варто було так чимало уваги приділяти цьому питанню і ще й підозрювати Е.А.Кравченко у тому, звідкіля вона запозичила посилання на давніх письменників. Адже опис Гекатеєм Понту Евксінського та Кримського півострова не зберігся в оригіналі. А Крим, як відмічено і рецензентом, був виступом, характерним саме для скіфського лука, й саме він є найважливішою складовою для таких уявлень контурів Чорного моря іншими античними авторами, в тому числі й Плінієм Старшим (Plin. NH, IV, 76, 86). Оскільки Е.А.Кравченко – не антикознавець і тільки розпочинає свій шлях у науці, як сказано на початку рецензії, ми не станемо їй так різко докоряти, всупереч рецензенту, й за дві відмічені помилки в складених нею списках літератури та скорочень. Наскільки нам стало відомо, вони відсутні у комп'ютерних текстах автора.

Таким чином, після аналізу такої суб'єктивної й зневажливої рецензії на велику і першу наукову працю колективу авторів про історію та культуру Херсонеса Таврійського VI – I ст. до н. е., створюється враження, що головною метою М.В.Скржинської був цілеспрямований пошук помилок, нехай навіть найдрібніших, оскільки більш серйозних їй так і не вдалося знайти. Однак при їх перевірці, як це видно з нашого тексту, автором рецензії у багатьох випадках допущені помилки й неточності, бажання приписати авторам те, чого, насправді, немає в їхніх розділах. Найчастіше рецензенти не звертають уваги на дрібні помилки, бо намагаються розкрити розробку основних проблем та оцінити новизну всієї праці, що не заважає, звісно, їм дискутувати з того чи іншого питання і вносити побажання для подальшого вивчення історії та культури цієї унікальної держави на українській землі за античної доби.

Слід також звернути увагу всіх, хто цікавиться давньою історією України не тільки античної доби, а й візантійської, що за два роки (2004–2005) вже видано 2 томи, присвячені історії та культурі античного Херсонеса – візантійського Херсона²¹. Зараз готується до друку четвертий том, у якому буде докладно розглянуто обставини походу давньоруського князя Володимира на Херсон – Корсунь й історію останніх віків цього най-

більшого економічного і культурного центру в Криму, звідкіля на Русь проникло християнство та де знову у його центрі височіє не так давно відновлений Володимирський собор. Про жодну з античних держав Півдня України поки що не написано подібної фундаментальної академічної праці.

¹ Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э. Очерки истории и культуры. – Х., 2004. – 726 с.; Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н. э. Очерки истории и культуры. – К., 2005. – 622 с.

² Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н. э. – С.28.

³ *Скржинська М.В.* [Рец.] Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н. э. Очерки истории и культуры // Укр. іст. журн. – 2006. – №5. – С.232–234.

⁴ Там само. – С.232.

⁵ *Скржинская М.В.* Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. – К., 1977. – С.97.

⁶ Там же. – С.90–92.

⁷ *Скржинська М.В.* [Рец.] Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н. э. Очерки истории и культуры. – С.233.

⁸ Див.: Херсонес Таврический... – С.24, 348–349.

⁹ Див.: *Суриков И.Е.* Черноморское эхо катастрофы в Сардах (Персидское завоевание державы Мермнадов и колониционная политика Гераклеи Понтийской) // Античная цивилизация и варвары. – Москва, 2006. – С.47–72.

¹⁰ Херсонес Таврический ... – С.307.

¹¹ Там же. – С.345–470.

¹² Там же. – С.471–520.

¹³ *Скржинська М.В.* [Рец.] Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н. э. Очерки истории и культуры. – С.234.

¹⁴ Херсонес Таврический... – С.60.

¹⁵ *Русяева А.С., Русяева М.В.* Верховная богиня античной Таврики. – К., 1999. – С.70.

¹⁶ Пор., наприклад: *Schwartz E.* Demetrios // RE. – 1901. – Bd.IV, 2. – S.2807; *Ростовцев М.И.* Скифия и Боспор. – Ленинград, 1925. – С.26–27, 31–32; *Жебелев С.А.* Северное Причерноморье. – Москва; Ленинград, 1953. – С.78 (посилається на М.І.Ростовцева); *Яйленко В.П.* Ольвия и Боспор в античную эпоху // Эллинизм: экономика, политика, культура. – Москва, 1990. – С.275, прим.77 (немає посилань). Серед останніх праць див.: *Иванчик А.И.* Накануне колонизации. Северное Причерноморье и степные кочевники VIII–VII вв. до н. э. в античной литературной традиции: фольклор, литература и история. – Москва; Берлин, 2005. – С.155 (тут автор посилається на найраніші видання, а не на М.І.Ростовцева).

¹⁷ Пор.: *Скржинська М.В.* [Рец.] Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н. э. Очерки истории и культуры. – С.234; Херсонес Таврический... – С.476–477.

¹⁸ Херсонес Таврический... – С.478.

¹⁹ Там же. – С.474–476, 485.

²⁰ Див.: Там же. – С.29–58.

²¹ *Сорочан С.Б.* Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.): Очерки истории и культуры. – Х., 2005. – Ч. 1, 2. – 1231 с. (додатки: «Антология письменных источников» з широким історичним коментарем. – С.1232–1638).